

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

2018-Cİ İL ÜÇÜN İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN PAYTAXTI – NAXÇIVAN ŞƏHƏRİ

Məqalədə 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı seçilən Naxçıvan şəhəri haqqında böhs edilir. Qeyd olunur ki, 2009-cu ildə bu haqda qərar qəbul edilməsi heç də təsadüfən olmamışdır. Naxçıvan şəhəri tarixən böyük inkişaf yolu keçmiş, orta əsrlər zamanı İslam kitabxanasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada Azərbaycan, bütövlükdə İslam mədəniyyətinin möhtəşəm nümunələri yaradılmışdır. Bu abidələr müasir dövrdə yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Məqalədə, həmçinin bu möhtəşəm tədbirin keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə yaradılan Təşkilat Komitəsi, Təşkilat Komitəsinin ilk iclası və həyata keçirilən tədbirlər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, İslam mədəniyyəti, paytaxt, sərəncam, Məminə xatın.*

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində keçirilən VI konfransında Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunmuşdur. Əlbəttə, bu qərar heç də təsadüfən, birdən-birə verilməmişdir. Bu qərarın hansı səbəbdən verilməsini aydınlaşdırmaq üçün İslam mədəniyyətinin yaranmasına, Naxçıvan şəhərinin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna, ərazidəki tarix-mədəniyyət abidələrinə nəzər yetirmək lazımdır.

VII əsrin əvvəllərində tarix səhnəsinə çıxan İslam dini qısa müddət ərzində Ərəbistan yarımadası çərçivəsində hakim ideologiyaya çevrildi. 632-ci ildə İslamın banisi Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra ərəblərin tutduğu torpaqlar hesabına yaranan Xilafət adlı dövlət dünya tarixində xüsusi iz buraxdı. Xilafətin yaranması ilə onun tərkibinə daxil olan müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini özündə birləşdirən İslam mədəniyyəti formalaşdı. Özlənməyən cəhətləri ilə seçilən, dünya mədəniyyətinin müəyyən bir dövrünü, xüsusilə VIII əsrdən XIII əsrə qədər bir zaman çərçivəsini əhatə edən mərhələsində İslam mədəniyyəti özünü daha çox qabarıq göstərdi və bütün mədəniyyətləri inkişaf səviyyəsi baxımından geridə qoydu. Müsəlman adı altında birləşən, ancaq müxtəlif xalqların içərisindən çıxmış adamlar tərəfindən yaradılan ədəbi-mədəni nümunələr, xüsusilə bədii əsərlər Xilafətin dövlət dili olan ərəb dilində yazıldığından və yayıldığından o zaman okluğu kimi, bəzən müasir dövrdə də həmin mədəniyyətə ərəb mədəniyyəti də deyilir. Bu mədəniyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan dil və din ərəb istilasına məruz qalan digər yerlər kimi Azərbaycana da işğallarla bir gəldi və xalqın mənəvi mədəniyyətinin və adət-ənənələrinin formalaşmasında böyük rol oynadı [24, s. 102].

Orta əsr ərəb mədəniyyəti tarixində ən məhsuldar çağın başlandığı bu dövrdə "ərəb" ifadəsi öz məzmununu dəyişdi. Xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışq dili kimi qəbul edərək, son nəticə olaraq ərəbləşmiş xalqları (suriyalılar, misirlilər və s.) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranması prosesinə fəal surətdə qoşulub, bu mədəniyyətə qədim şərq və antik dünya xalqlarından onlara irs qalmış ənənələrlə zənginləşdir-

dilər. Bununla yanaşı, xilafətinərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalq, o cümlədən azərbaycanlılar tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənimşəyərək, az qala XI əsrdək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsədlə latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar [4, s. 259]. İslam mədəniyyəti X əsrdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı, çiçəklənmə dövrü keçirdi, Himalay dağlarından Pireney yarımadasınaqədər, Qara dənizdən Ədən körfəzinə qədər yayılan bütün islam dünyasına nüfuz etdi.

VII yüzilliyin ortalarından etibarən bir sıra ölkələr kimi Azərbaycan ərazisi də ərəblər tərəfindən tutuldu, VIII yüzilliyin əvvəllərindəkək olan müddətdə əhali islam dinini qəbul etdi və islamlaşdı. Beləliklə, Azərbaycan yenikə tarix səhnəsinə çıxmış Xilafət adlı dövlətin tərkibinə daxil oldu. Bununla əlaqədar xalqımızın həmin vaxtadək minilliklər boyu əldə etdiyi elmi-mədəni nailiyyətlər də xilafətin yaranması ilə formalaşan ümumislam mədəniyyətinə inteqrasiya olundu və onun tərkib hissəsinə çevrildi. Bundan sonra Azərbaycanda əldə olunan mədəni-elmi nailiyyətlər həm də islami mahiyyət kəsb etdi. Bu cəhətdən Əməvi xəlifəsi Əbdülməlikin (685-705-ci illər) həyata keçirdiyi əlifba və dil islahatı xüsusi rol oynadı. Belə ki, xəlifənin fərmanına əsasən Xilafətin əhatə etdiyi ərazilərdə kargüzarlıq işləri ərəb dilində ərəb əlifbası ilə aparılmağa başladı. Bununla da Xilafətin tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bütün yazı işləri ərəb dilində ərəb əlifbası ilə aparılmağa başladı. Təhsilin də ərəb dilində keçirildiyi ərazilərdə bütün elmi, dini, ədəbi və mədəni nailiyyətlər ərəb dilində ərəb əlifbası ilə ifadə olunmağa başladı. Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da ərəb dili dövlət, elm və təhsil dilinə çevrildi. Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da bu dili bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildi (4, s. 259; 21, s. 74). Əməvilər sülaləsinin süqutuna, yəni 750-ci ilədək Azərbaycanda ərəb dili ilə yanaşı fars dili də işlənsə də, bu dövrdən sonra ərəb dili hakim oldu. Xilafətə daxil olan ölkələr vahid bir din bayrağı altında sıx birləşərək islamı qaydalar əsasında idarə olunduğu üçün bu dövrdə milli-etnik baxımdan sərhədlər ləğv edilərək yox olmaq səviyyəsinə çatdı. Bu isə Azərbaycanda türk dilinin inkişafı prosesini zəiflətdi. Bununla belə Xilafətin vahid dili olan ərəb dili elmi-mədəni nailiyyətlərin imperiyaya daxil olan xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında yayılmasında mühüm rol oynadı.

Yenikə tarix səhnəsinə çıxan İslam mədəniyyəti Abbasilərin xilafəti dövründə daha geniş şəkildə inkişaf etməyə başladı. Paytaxtın Bağdada köçürülməsi ilə iqtisadi və fikri həyat daha yüksək bir mahiyyət kəsb etdi. İkicayarasında və Orta Şərq ticarət yollarının keçdiyi yerdə qurulan Bağdad, saraylarının göz qamaşdıran ehtişamı ilə bütün insanlarını və dünya sərvətlərini cəlbən cazibəsi ilə böyük dünya şəhərlərinin ən böyüyü və gözəli idi [25, s. 378]. Artıq xilafətin inzibati-siyasi mərkəzinə çevrilən bu şəhər, Ərəb Şərqiinin digər mədəni mərkəzləri olan Kufə, Bəsra, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərlə birlikdə həm də dövlətin ən böyük elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzi idi. Xilafətin hər yerindən, o cümlədən Azərbaycandan çoxlu adamlar təhsil almaq, çalışmaq üçün bu şəhərə gəlirdi. Qaynaqlarda Bağdadın elm və təhsil müəssisələrində çalışan və fəaliyyət göstərən çoxlu görkəmli azərbaycanlı şəxsiyyətlərin adları qolub çatmışdır.

15 milyon oxucusu olan, Amerikadan əlavə İngiltərədə, Avstraliya və Kanadada ingiliscə, Fransada və Kanadada fransızca yayılan, Danimarka, Finlandiya, Almaniya, İspaniya, İtaliya, Yaponiya, Koreya, Norveç, İsveç və Portuqaliyada nəşr olunan, hətta korlar üçün qabartma buraxılışı da olan Readers Digest aylıq məcmuəsi, Qərbləminin müsəlmanlığı çox yanlış anladığına dair diqqətəlayiq bir məqalə nəşr etdirmişdir. Məqalədə deyilir ki, bugünkü, dünyanın ən qəribə hallarından biri haqq yolu olaraq xristianlıq və müsəviliklə eyni hədəfləri təqib edən müsəlmanlığın Amerika və Avropada çox yan-

lş bir şəkildə anlaşılmasıdır. İslam diqqətəlayiq bir din və sarsılmaz bir imandır. Müsəlmanlar dünyanın strateji baxımından mühüm nöqtələrinə hakimdirlər. Ona görə də mütləq xətalardan qurtulub onları daha yaxşı anlamağa çalışmalıyıq [25, s. 380-381].

Orta əsr qaynaqları, həmçinin görkəmli tədqiqatçıların fikirləri də təsdiq edir ki, məhz bu zamanadan, Abbasilərin 750-ci ildə xilafətdə hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı təxminən beş yüz illik bir dövrdə İslam mədəniyyəti yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, hətta intibah dövrü keçirmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çoxlu töhfələr vermişdir. Hətta islam dininə nə qədər qara yaxsalar da, bunu Amerika və Qərbin bir sıra görkəmli alimləri də etiraf etməyə məcbur olmuşlar.

Xilafətin tərkibində olduğu müddətdə Yaxın və Orta Şərqi inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzləri ilə yaradılan və tədricən inkişaf etdirilən qarşılıqlı əlaqələr və münasibətlər Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına çox müsbət təsir göstərirdi. Ona görə də orta əsr Azərbaycanının ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən bütün hadisələrdə və dəyişikliklərdə, əldə olunan nailiyyətlərdə islam ideologiyasının təsiri vardır. Buna görə də bütövlükdə orta əsr Azərbaycan mədəniyyətini, o cümlədən elmini, təhsilini, ədəbiyyatını, memarlığını, incəsənətini və s. islam dinindən kənarda təsəvvür etmək olmaz.

İslam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutan Azərbaycan xalqı və xalqın içərisindən çıxan mütəfəkkirlər geniş əraziləri əhatə edən Xilafətin sərhədləri daxilində səmərəli fəaliyyət göstərərək "Müsəlman intibahı" adlanan mədəni oyanışın baş verməsində yaxından iştirak etdi. İslamı qəbul etmiş və xilafət adlı dövlətdə birləşmiş bütün xalqlar kimi o zaman dini-etnik anımlı ümum "müsəlman" məfumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da IX əsrin ortaları-X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edirdilər [4, s. 260; 21 s. 60]. Məhz həmin dövrlərdə Azərbaycan müxtəlif xalqları özündə birləşdirən Xilafətin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Həmin vaxt müsəlman dünyasında yetişmiş əl-Biruni, İbn Sina, Rudaki, əl-Fərabi, Firdovsi, Ət-Təbəri, əl-İstaxri, əl-Kindi, Əbül-Vəfa və onlarla başqaları kimi görkəmli mütəfəkkirlər Azərbaycanda qədərincə tanınırdılar. Həmçinin Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvandan çıxmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər Azərbaycanın bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi bir sıra tanınmış elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində çalışır, fəaliyyət göstərirdilər. "Müsəlman intibahı" kimi xarakterizə edilən mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən olan Azərbaycandan çıxmış Məkki ibn Əhməd əl-Bərdəyi, Səid əl-Əzdi, Əbdüləziz əl-Bərdəyi, Bəhmənyar ibn Mərzban, Məhəmməd ibn Həsən Naxçıvani və başqaları imperiya daxilində kifayət qədər tanınırdılar. Azərbaycan artıq XII yüzillikdə dünya mədəniyyəti tarixinə Nizami Gəncəvi, Əcəmi Naxçıvani və s. kimi dahilər bəxş etmişdi.

Ərazidə qədim zamanlardan memarlıq sahəsində başlanan inkişaf orta əsrlər zamanı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycanda bütün quruculuq işləri, o cümlədən memarlıq abidələri özündə yerli türk ənənələrini saxlamaqla bərabər həm də islami xarakter daşımağa başlamışdır. Memarlıqda yaranan qədim ənənələri qoruyub saxlayan və yaradıcılıqla inkişaf etdirən orta əsr Azərbaycan sənətkarları yaranmış yeni şəraitdə bu ənənələri ümumislam mədəniyyətinə xas çalarlarla bəzəməklə zənginləşdirmiş, onların sintezinə nail olmuş, nəticədə Azərbaycan memarlığı abidələri həm də ümumislam mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi ili" elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2017-ci ildə imzaladığı Sərəncamın preambula hissəsində qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri islam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. O islam dininin yayılmasında və eyni zamanda müsəlman intibahının bərqərar olmasında mühüm rol oyna-

muşdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan islam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır" [1].

Ərəb dili və yazısının, bununla birlikdə islam mədəniyyətinin Azərbaycan xalqının həyatına, məişətinə güclü surətdə daxil olması digər sahələrdə olduğu kimi epigrafiqada da özünü qabarıq surətdə büruzə verdi. Memarlıq və qəbirüstü xatirə abidələri üzərində yazılan kitabələr ərəb dilində ərəb əlifbası ilə qeyd olunmağa başladı. Bu zaman kitabələrin mətni də dini məzmun kəsb etdi. Onların mətnlərində xarakterinə uyğun olaraq Allaha aid kəlamlardan, Qurani-Kərimin ayələrindən geniş şəkildə istifadə olunmağa başlandı. Bunun ən bariz nümunəsini biz XII yüzillikdə Naxçıvan şəhərində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən abidələrdə görürük. Naxçıvan şəhərində 1186-cı ildə ucaldılan Möminə xatın türbəsinin tağlarının baş tərəfində Qurani-Kərimdən götürülmüş "Hakimiyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur!" ayəsi 10 dəfə təkrar yazılmışdır. Yaxud da Möminə xatın türbəsinin üzərində birinci dəfə I-V üzlərdə, II dəfə isə VI-X üzlərdə olmaqla Qurani-Kərimin 83 ayədən ibarət olan "Yasin" surəsi 2 dəfə təkrar yazılmışdır. Türbənin günbəzinin daxili divarında yerləşdirilən 4 ədəd iri həcmli qonça daxilində çox ustaslıqla "Allah", "Məhəmməd", "Əbubəkr", "Ömər", "Osman", "Əli", "Fatimə", "Həsən" və "Hüseyn" adları həkk olunmuşdur. Ümumiyyətlə, türbə üzərində yerləşdirilən təxminən 500 metr uzunluğunda kitabə motivlərinin böyük əksəriyyəti Quran ayələrindən və dini xarakterli kəlamlardan ibarətdir [20, s. 73-74; 26, s. 377; 27, s. 53-56].

Bu vəziyyətə Naxçıvan bölgəsindəki digər memarlıq abidələrinin üzərində yazılan kitabələrdə də rast gəlinir. Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki türbənin üzərində Qurani-Kərimdən bir neçə ayə (XL-16; LXVII-1-6) yazılmış, türbənin gövdəsində kaşılı kərpiclərin ustalıqla düzülməsi nəticəsində yaranan romblar içərisində dəfələrlə təkrar olunan islam doktrinası – "Allahdan başqa Allah yoxdur! Məhəmməd Allahın elçisidir! Allahın ona salavatı olsun!" – sözləri yazılmışdır [20, s. 87; 26, s. 388-389; 27, s. 59]. Daha sonrakı dövrlərdə də bu ənənə özünü saxlamışdır. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən İmamzadə kompleksinin əsasını təşkil edən və Səfəvi şahı II Şah Təhməsinib dövründə (1722-1732-ci illər) inşa edilən türbənin gövdəsi dəfələrlə təkrarlanan kitabə motivi – "Allah" kəlməsi ilə doldurulmuşdur [20, s. 100; 14, s. 209; 16, s. 326]. Çox güman ki, mühtəşəm memarlıq abidələri üzərində "Allah" kəlməsinin, Allaha aid kəlamların, Qurani-Kərimdən müxtəlif ayələrin həkk edilməsi digər səbəblərlə yanaşı, müharibələr zamanı ərazilər əldən-ələ keçərkən bu dini kəlam və Quran ayələrinin xatirinə abidələrin dağıdılmaması səbəbindən irəli gəlmişdir.

Zəngin tarixi keçmişimizi vərəqlərkən bəşər sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri olan, qaynaqlarda Naksuana, Nəxcuan, Nəşəva, Nəşəvi və s. şəkildə xatırlanan Naxçıvan şəhərinin Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü ictimai-siyasi və mədəni həyatında tutduğu mühüm mövqe və yer çox aydın görünür. Naxçıvan ərazisində son illərdə aparılan tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, adımı Dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin gəmisinin Ordubad rayonundakı Gəmiqaya ərazisində quruya oturməsi və nühçuların burada torpağa çıxmasından götürən Naxçıvan (Nuhçıxan-Naxçıvan) şəhərinin adı sonralar daha geniş mənə kəsb etmiş, böyük bir bölgənin adını bildirmişdir.

Naxçıvan şəhəri ilk orta əsrlər zamanından başlayaraq çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, bu səbəbdən də dövrə aid qaynaqlarda şəhər "yer üzündə bundan daha çox əhalisi olan şəhər yoxdur", "Təbriz və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi, cəlalı və əzəmətli şəhər yoxdur", "şəhərdə çoxlu saray, köşk və eyvan vardır... Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir" və s. bu kimi ifadələrlə təəssüm olunmuşdur [5, 6, 12, 13].

Şəhər monqolların, teymurilərin hücumları, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı böyük tələnlərə, dağıntılara məruz qalsa da, yenidən öz əzəmətini qismən bərpa edə bil-

mişdir. XVII yüzilliyin ortalarında şəhərdə olan türk səyyahı Övliya Çələbi orada 10200 ev, 70 cəməscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükən olduğunu yazmışdır [10, s. 12].

Məhz bütün bu üstün cəhətlərini, xüsusilə hərbi-strəteji əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir sıra hökmdarlar Naxçıvanı özlərinin mərkəzi şəhəri kimi seçmişlər. Hələ ilk orta əsrlər zamanı ərəblər bölgəni tutduqdan sonra özlərinin iqamətgahını Naxçıvan şəhərində yerləşdirməklə şəhəri hərbi-inzibati mərkəzə çevirmişdilər. Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda yaranmış bir sıra feodal dövlətlərin tərkibində olan bu ərazidə tariximizdə "Naxçıvanşahlıq" adı ilə tanınan feodal dövləti yaranmışdır. Naxçıvanşahlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri [22, s. 99; 23, s. 82] az sonra daha qüdrətli bir dövlətin – 1136-cı ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtına, eyni zamanda dövlətin ən mühüm elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi [8, s. 189-191]. XIII əsrin ortalarından Hülakülərin yaratdığı yeni inzibati ərazi bölgüsünə görə yaradılan "Naxçıvan tıməni"-nin də mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmuşdur [11, s. 16; 28, s. 51; 18, s. 23-24].

Naxçıvan şəhəri Səfəvilər dövründə (1501-1536-cı illər) mühüm inkişaf yolu keçmiş, ərazi osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra 1724-cü ildə Naxçıvan şəhəri mərkəz olmaqla "Naxçıvan sancağı" inzibati ərazi bölgüsü yaradılmışdır [15]. Bölgənin ən inkişaf etmiş ticarət, iqtisadi, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri sonralar da öz qabaqcılığını saxlamış, 1747-1828-ci illərdə mövcud olan Naxçıvan xanlığının, [7, s. 78; 9, s. 23] 1918-ci ilin noyabrında yaradılan və 1919-cu martınadək mövcud olan Araz-Türk Respublikasının paytaxtı olmuşdur [11]. Hazırda şəhər 9 fevral 1924-cü ildə yaradılan Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtıdır.

Qeyd olunan bu faktlar təsdiq edir ki, Naxçıvan şəhəri bütün dövrlərdə, xüsusilə islamlaşmadan sonra, islamın intibah dövründə həmişə Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, ticarət-iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmiş, Azərbaycan Atabəyləri, Hülakülər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövründə ölkənin inkişaf etmiş şəhərləri ilə bir sırada dayanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, zəngin təbiətə, gözəl və möhtəşəm memarlıq abidələrinə (türbələr, məscidlər, xanəqahlar, mədrəsələr, hamamlar, buxanalar, mülki binalar və s.) malik olan Naxçıvan şəhərini orta əsr müəllifləri obrazlı şəkildə "Nəqşi-Cahan" ("Dünyanın bəzəyi") adlandırmışlar.

Orta əsrlər zamanı sənətkarlarımız tərəfindən Azərbaycanda memarlıq sahəsində çox zəngin bir mədəni irs yaradılmışdır. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvanda da yaranmış, bir qismi zamanəməzadək salamat və ya yarımdağılmış vəziyyətdə gəlib çatan bu irsə keçən yüzillikdə, ateizm təbliğatına geniş meydan verilən sovet hakimiyyəti illərində biganə və ögey münasibət bəslənilmiş, hətta şəxsiyyətə pərəstis illərində onların bir qismi qəsdən dağıdılmışdır. Bu abidələrə soyuq və laqeyd münasibət sonralar da, Sovet İttifaqının dağılmasınadək davam etdirilmişdir. Ancaq Azərbaycan 18 oktyabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən, "Dini etiqad azadlığı haqqında Qanun" qəbul edildikdən, xüsusilə ümummillə lider Heydər Əliyevin respublikada ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra xalqımızın keçmiş mədəni irsinə münasibət dəyişmişdir. Beləliklə, tarix-mədəniyyət abidələri, o cümlədən memarlıq nümunələri, geniş mənada ümumislam mədəniyyətinə aid olan bütün abidələr lazımi dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu qayğının nəticəsi olaraq həmin abidələrin böyük bir qismi yüksək səviyyədə bərpa olunaraq xalqa qaytarılmış, ölkədə və beynəlxalq miqyasda geniş təbliğ olunmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da çox böyük işlər görülmüşdür. Bu sıradan həyata keçirilən digər işlərlə yanaşı ilk növbə

bədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 6 dekabr 2005-ci ildə imzaladığı "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Sərəncamdan [3] irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan 1200-dən artıq tarix-mədəniyyət abidəsinin qeydə alınaraq pasportlaşdırılmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Böyük bir qismi orta əsrlər dövrünə, başqa sözlə desək Azərbaycanda islamın qəbul edilməsindən sonrakı vaxtlara aid olan bu abidələr arasında "Naxçıvan abidələri ensiklopediyası" hazırlanaraq 2008-ci ildə Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr etdirilmişdir [14].

Yarandıqları vaxtdan keçən müddət ərzində bu abidələrin əksəriyyəti təbii qüvvələrin təsirindən və başqa səbəblərdən aşınaraq məhv olmuş, zamanəmizədək qalıb qalmış vəziyyətdə qalıb çatmışdır. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri qətiyyət və qayğı ilə 60-dan artıq müxtəlif təyinatlı tarix-mədəniyyət abidəsi bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə salınmış, onlara yeni həyat verilmiş, tədqiqi və təbliği sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu abidələrin əksəriyyəti məscidlər, imamzadələr, xanəqahlar, türbələr və s. islamla sıx əlaqədar olan abidələrdir. Buna ən gözəl nümunə kimi Naxçıvan şəhərində Nuh peyğəmbərin VIII əsrdə inşa olunmuş, XII yüzillikdə bərpa olunmuş məzarüstü türbəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri Sərəncamı ilə bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə qaytarılmasını göstərmək olar. Bu istiqamətdə işlər indi də sistemli şəkildə uğurla davam etdirilir. Qeyd etmək kifayətdir ki, təkcə 2016-cı ildə Azərbaycan xalqının məğlubedilməzlik rəmzi olan Culfa rayonundakı Əlincaqalada, XII əsr Azərbaycan memarlığının təkrarolunmaz nümunələrindən sayılan Güllüstan türbəsinə, Şərur rayonunun Xanlıqlar (Parçı) kəndindəki imamzadəyə bərpa işləri başa çatdırılmış, Babək rayonunun Nəhrəm kəndində möhtəşəm məscid inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmiş, Kəngərli bölgəsində XII-XIV yüzilliklərə aid Qarabağlar Türbə Kompleksində, Şərur rayonunun Yengicə kəndindəki hamamda bərpa işlərinə başlanmışdır. Həmçinin son illərdə muxtar respublikada bir sıra yaşayış məskənlərində möhtəşəm islam memarlığı abidələri, xüsusilə məscidlər inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Bütün bunlar isə dünyanın müxtəlif yerlərindən, o cümlədən müsəlman ölkələrindən muxtar respublikaya gələn alimlərin, turistlərin, dövlət nümayəndələrinin və başqa insanların diqqətindən yayınmır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası, həmçinin onun paytaxtı Naxçıvan şəhərində zamanəmizədək bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri – türbələr, məscidlər, buxanalar, körpülər, məscidlər, mədrəsələr və s. gəlib çatmışdır. Əsası çox qədim zamanlara söykənən Naxçıvan mədəniyyəti orta əsrlər zamanı, xüsusilə müsəlman intibahı dövründə daha da inkişaf etmiş, burada Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan məktəbi yaranmış, bu məktəb memarlıq tarixinə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani kimi görkəmli memar bəxş etmişdir. Əcəmi Naxçıvaninin Naxçıvan şəhərində ucaldığı Möminə xatın, Yusif Küseir oğlu türbələri, Qoşa minarəli baştaq, Cəme məscidi, Hökumət evi və s. Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələri olmaqla yanaşı, həm də islam mədəniyyətinin çox gözəl örnəkləridir. Bəzi oxşar cəhətlərinə əsasən Əcəmi yaradıcılığına aid edilən Nuh türbəsinin də daxil olduğu Naxçıvan memarlıq məktəbi nəinki Azərbaycanın, hətta ətraf ölkələrin də memarlığına böyük təsir göstərmiş, Yaxın Şərqi bir sıra memarları Əcəmi Naxçıvani sənətindən bəhrələnmişlər. Hətta görkəmli türk memarı Sinan Sultan Süleyman Qanununin Azərbaycana 1535-ci il yürüşü zamanı mühəndis kimi ordunun tərkibində Naxçıvanda olarkən Əcəmi yadigarlarını görmüş və bu abidələrin təsiri Sinan yaradıcılığında özünü daima göstərmişdir [20, s. 16].

Əcəmi Naxçıvanıdan sonra Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub bir çox memarlar, o cümlədən Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Şeyx Cühənnah oğlu və başqaları kimi görkəmli sənətkarlar yetişmişdir. Onlar Naxçıvan bölgəsində çoxlu memarlıq nümunələri, o cümlədən Qarabağlar kəndində memarlıq kompleksi, Culfa bölgəsində Əlinəcəy xanəqahı, Ordubad rayonunun Darkənd kəndində türbə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində buxana, Ordubad rayonunun Aza, Culfa rayonunun Qazançı, Ləkətağ kəndlərində körpü, Naxçıvan şəhərində, Babək rayonunun Nəhrəm və Şəhur bölgəsinin Parçı (hazırda Xanlıqlar kəndinə birləşmişdir) kəndlərində imamzadə və s. kimi yüzlərlə abidələr yaratmışlar.

XX yüzilliyin böyük bir hissəsini təşkil edən sovet hakimiyyəti illərində bu qəbildən olan abidələr inşa edilməsinə də müstəqillik illərində Azərbaycan və islam mədəniyyəti nümunələrinin bərpası və inşasına geniş yer verilmişdir. Təkcə Naxçıvan şəhərində Möminə xatın türbəsi, İmamzadə kompleksi, Mıryaqub xanəqahı, Buxana, Xan Sarayı, Xan Sarayının yardımçı binası, Şəhər Cəməscidi, Pıraqəmiş məscidi, Zaviyə-mədrəsə kompleksi və s. bərpə olunmuş, Kazım Qarabəkir paşa və Həzrəti Zəhra məscidləri tikilib əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Sadalanan bütün bu və digər abidələr Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu qayğının nəticəsində həmin abidələrin bərpası, tədqiqi sahəsində mühüm işlər görülmüş və görülməkdədir. Məhz bütün bunlara və sadalamadığımız digər səbəblərə görə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində keçirilən VI konfransında Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunması ilə əlaqədar qərar qəbul edilməsi təbii görünür.

Şübhəsiz ki, belə bir mühüm, şəərəfli və məsuliyyətli qərar heç də birdən-birə, göydəndüşmə şəkildə qəbul edilməmişdir. Bu qərarın qəbul olunmasında Naxçıvan şəhərində, bütövlükdə muxtar respublikada iyirmi ildən bəri aparılan məqsədyönlü işlər, xüsusilə geniş miqyaslı abadlıq və quruculuq işləri, milli və dini dəyərlərə hörmət və ehtiram, yüksək dövlət qayğısı sayəsində onların qorunması, inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan, eyni zamanda islam mədəniyyətinə mənsub abidələrin bərpası, qorunub saxlanması, bu işlərin yüksək səviyyədə təbliği, beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması xüsusi rol oynamışdır. Fikrimizcə, bu qərarın qəbul edilməsində Naxçıvana gələn əcnəbi qonaqların, xüsusilə müsəlman ölkələrindən gələn dövlət xadimlərinin, turistlərin, ümumiyyətlə şəhərimizin qonaqlarının Naxçıvanda aparılan işləri yerində görməsi, tanış olması və qiymətləndirməsi də öz böhrəsini vermişdir.

Məlumdur ki, İslam Ölkələri Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESKO) təklifi ilə İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin 2004-cü il dekabrın 15-17-də Əlcəzairdə keçirilmiş IV konfransında təsdiqlənmiş "İslam Mədəniyyətinin Paytaxtları" proqramına əsasən hər hansı bir şəhərin İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunması üçün həmin keyfiyyətlər paytaxt ölkə və region səviyyəsində mühüm tarixi keçmişə, islam və bəşər mədəniyyətində elm, incəsənət, ədəbiyyat sahəsində töhfələrə, elmi tədqiqat, arxeoloji təhsil mərkəzlərinə, fərdi və kollektiv şəkildə mədəni tədbirlər təşkil edən mədəni qurumlara malik olmalıdır. İnanırıq ki, sadalanan bütün bu əlamətləri özündə birləşdirən, öz qədimliyi və müasirliyi ilə bütün bu qayda və prinsiplərə cavab verən, dini, milli və etnik tolerantlıq ənənələri ilə seçilən, həmçinin artıq bir sıra beynəlxalq miqyaslı möhtəşəm tədbirlərə ev sahibliyi edən və bu sahədə böyük təcrübə qazanan Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin

Paytaxtı kimi orada keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin yüksək səviyyədə gerçəkləşməsinə nail olacaqdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox böyük əhəmiyyəti olan bu tədbirlərin keçirilməsi münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2 iyun 2016-cı ildə "Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında" Sərəncam imzalamışdır [2]. Sərəncamın preambula hissəsində qeyd olunur ki, "həmin qərar sivilizasiyalararası dialoqa mühüm töhfələr verən Azərbaycanın bu qədim diyarındakı zəngin mədəni-mənəvi irsə yüksək qiymətin təzahürüdür. Tarixən Yaxın və Orta Şərqi azmətlı şəhərlərindən biri kimi Naxçıvan bütün böyük keçmiş ərzində islam mədəniyyətinin çoxəsrlik nailiyyətlərinin layiqincə qorunub yaşadılmasında özünəməxsus rol oynamışdır".

Şübhəsiz ki, ölkə başçısı İlham Əliyev cənablarının imzaladığı bu Sərəncam 2018-ci ildə islam mədəniyyətinin paytaxtına çevriləcək Naxçıvan şəhərində, bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində son illərdə geniş meydan verilən milli-mənəvi dəyərlərin, əsrlərdən bəri qorunub yaşadılan və yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunan islami dəyərlərin, islam mədəniyyəti abidələrinin qorunub saxlanması, bərpası, inkişaf etdirilməsi və təbliği sahəsində aparılan işlərin daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Sərəncamla Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Təlibovun sədrliyi ilə yaradılan Təşkilat Komitəsinin 25 noyabr 2016-cı ildə ilk iclası keçirilmişdir. İclasda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış Təşkilat Komitəsinin sədri Vəlif Təlibov çıxış edərək Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunmasına dair qəbul olunan qərar haqqında demişdir: "Bu qərar əsaslıdır. Ona görə ki, Azərbaycanın 5 min illik tarixə malik qədim şəhəri olan Naxçıvan islam mədəniyyəti nümunələri ilə zəngindir və başlı sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermişdir" [17].

Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri çıxışında bu möhtəşəm tədbirlə əlaqədar qarşıda duran vəzifələrdən bəhs edərək bir sıra məsələlərlə yanaşı muxtar respublikanın türk-islam mədəniyyəti nümunələri, dini abidələrlə zəngin olduğunu, bu abidələrin tanınması ilə bağlı onlardan bəzilərinin İSESKO-nun siyahısına salınması istiqamətində iş aparılmasını, Loqotipin hazırlanması, muxtar respublikanın dini abidələri, məscid və ziyarətgahları haqqında kitablar nəşr olunmasının nəzərdə tutulduğunu da vurğulamışdır. Artıq bu istiqamətdə bir sıra işlər görülməyə başlamışdır. Ali Məclis Sədri tapşırıqlarına əsasən keçən müddət ərzində bu möhtəşəm tədbirin Loqotipi hazırlanmış və qəbul olunmuşdur. "İslamda müdrik kəlamlar" və "Naxçıvanın: türk-islam mədəniyyəti abidələri" kitabları hazırlanmışdır. Həmçinin 2017-ci il iyul ayının 7-8-də Naxçıvan şəhərində "Naxçıvanın Türk-İslam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Qarşıda duran vəzifələrin müəyyən bir hissəsinin yerinə yetirilməsi alimlərin, xüsusilə tarixçilərin üzərinə düşür. Ona görə də bütün Azərbaycan alimləri, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan və çalışan tədqiqatçılar, həmçinin aid təşkilatların nümayəndələri qarşıda duran vəzifələrin icrası və uğurlu həllinə nail olmaq üçün səylə çalışmalıdırlar.

1. "2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2017, 11 yanvar.
2. "Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2016, 3 iyun.
3. "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı. Rəsmi sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 172-176.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c. Bakı: Elm, 1998, 596 s.
5. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (Tarixi öçerklər). Bakı: ADPU, 1996, s. 42-55.
6. Baxşəliyeva G. Orta əsrlər ərəb mənbələrində Naxçıvan haqqında məlumatlar. Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 214-219.
7. Budaqova S. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 112 s.
8. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1984, 268 s.
9. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərəşr, 1996, 106 s.
10. Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərəşr, 1997, 92 s.
11. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası. Qarapapaqlar. Aylıq elmi-kütləvi dərgi. № 1(100), yanvar-iyun, 2016, s. 19-21.
12. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
13. Məmmədov R. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 4, s. 11-22.
14. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
15. Naxçıvan sənəcinin müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüseməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüseməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
16. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
17. Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış Təşkilat Komitəsinin ilk iclası keçirilmişdir. "Şərq qapısı" qəz., 2016, 26 noyabr.
18. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
19. Səfərlə F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Nurlan, 2003, 392 s.
20. Səfərlə H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 216 s.
21. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərəşr, 1993, 157 s.
22. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək (VII-XII). Bakı: Elm, 2005, 152 s.
23. Vəlixanlı N. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 180 s.
24. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.

25. Gürkan A. İslam kültürünün Qarbi medenileştirmesi. Ankara: Nur yayınları, 396 s.
26. Алескерзаде А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
27. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III, Баку: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 216 с.
28. Казвини Х. “Нузхат ал-кулуб”. Перевод с английского З.М.Бунятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983, с. 37-65.

Фахреддин Сафарли

ГОРОД НАХЧЫВАН – СТОЛИЦА ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА 2018 ГОД

В статье говорится о городе Нахчыван, избранном Столицей Исламской Культуры на 2018 г. Отмечается, что принятие постановления об этом в 2009 г. не случайно. Город Нахчыван исторически прошел долгий путь развития, в средние века он являлся одним из центров исламского возрождения. Здесь были созданы великолепные образцы исламской культуры. В настоящее время все эти памятники находятся под защитой государства. В статье также даются сведения об Организационном Комитете, созданном по указу Президента Азербайджанской Республики для проведения этого грандиозного мероприятия, о первом заседании Оргкомитета и принятых им мерах.

Ключевые слова: *Нахчыван, исламская культура, столица, указ, Мошине хатун.*

Fakhraddin Safarli

THE CITY OF NAKHCHIVAN AS THE ISLAMIC CULTURE CAPITAL FOR 2018

The paper refers to the city of Nakhchivan, elected the Capital of Islamic Culture for 2018. It is noted that the adoption of a resolution on this in 2009 is not accidental. The city of Nakhchivan has historically passed a long way of development, in the Middle Ages it was one of the centers of Islamic revival. Great examples of Islamic culture were created here. Currently, all these monuments are under the protection of the state. The article also provides information on the Organizing Committee established by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan for this grandiose event, about the first meeting of the Organizing Committee and the measures it has taken.

Keywords: *Nakhchivan, Islamic culture, capital, order, Moşina khatun.*